

Апстракт: Након прегледа досадашњих резултата дисциплинарно укрштања феминистичких студија периодике и студија авангарде у домаћим академским истраживањима, важност овог укрштања у раду показује се на примеру укључивања занемарене периодичне грађе у обликовање наратива о авангарди југословенске револуционарне омладине. Истраживање часописа *Босанска вила*, као и информативно-политичке (*Пијемонти*) и женске штапе (*Домаћица*) до Првог светског рата с феминистичких позиција омогућава да се у наратив о првој јужнословенској авангарди укључи женско ауторство као његов конститутивни елемент. Ова теза аргументована је публицистичко-есејистичким текстовима, активистичким деловањем и уметничком праксом Надежде Петровић, Исидоре Секулић и Маге Магазиновић.

Кључне речи: јужнословенска револуционарна авангарда, Надежда Петровић, Исидора Секулић, Мага Магазиновић, периодика, феминизам

Феминистичка топографија авангарде

Истраживања књижевне авангарде из перспективе гинеитичких и феминистичких приступа на нашој академској сцени од самих почетака обележени су методолошким рефлексивношћу. Констатујући да истраживања овог тока „мењају и усложњавају доминантну слику о српским *измима*“ (Вараћ 2016: 52), Станислава Бараћ их је (условно) поделила у три групе, примећујући да се поједина већ увелико одвијају, а поједина истраживања су тек у зачетку: 1) периодичка, 2) поетичко-нараторолошка и 3) идеологематско-тематска (Исто). Хеуристички захтев који се поставља пред први тип истраживања постао је тежиште најтемељнијих ревизија књижевноисториографских представљања авангарде: „пажљиво читање (не само књижевне) укупне периодике покретане после Првог светског рата, а посебно женске периодике, односно женског ауторства у „канонској“ периодици (Исто: 52–53).

Интердисциплинарно укрштање феминистичких студија периодике и авангардних студија испоставља се као кључно за усложњавање и мењање доминантне слике о авангардној књижевности (и уметности). Овај тип истраживања можемо посматрати као кровни јер пружа и грађу и контекстуалне чиниоце, односно могућност да поетичко-нараторолошка и тематско-идеологематска истраживања

прецизно и адекватно локализујемо, односно историзујемо. Интервенционистичку улогу феминистичких студија периодике, круцијалну и за истраживање авангардне књижевности, истакла је Јелена Милинковић:

Прво, периодика се испоставља као неистражена „ризница“, „рудник“ женске књижевности, где је могуће пронаћи низ ауторки и текстова који нису сачувани на другим местима. Друго, у периодици се виде принципи деловања женске књижевности у ширем књижевном контексту, као и односи које су књижевнице имале са уредницима, критичарима, издавачима. Треће, како периодика доноси један од начина интерпретације света и представља „културну институцију“ она је уједно огледало друштва у коме делује и средство креирања јавног мњења и свеукупне друштвене атмосфере (...). Дакле, периодика, а посебно часописи ширег опсега, веома су добри показатељи општих друштвених, идејних, политичких кретања, па се женска књижевност у њима посматра у контексту ширих друштвених структура (Милинковић 2015: 24–25).

Истраживање позиција и прилога ауторки у (међуратној) периодици отвара могућност, дакле, да се њихово стваралаштво сагледа у динамичној и сложеној дискурзивној арени, те да се, с једне стране, позитивистички прецизно утврди сарадничка схема и да се, с друге стране, интерпретативно изнијансирају њихова сагласја и раскораца с *йо-ејшикама* авангардиста. Интензивна истраживања у области феминистичких студија периодике последњих десет година у нашој академској средини, односно истраживања женског ауторства и његовог садејства с различитим друштвеним, културним и уметничким тенденцијама резултирала су иновативним књижевноисториографским моделима и хеуристичким алаткама: успостављена је женска/феминистичка часописна мрежа у смислу прецизног профилисања часописа и њиховог позиционирања унутар различитих (контра)јавности, урађене су библиографије женских/феминистичких часописа и периодичних публикација, испитани су еманципаторски и феминистички дискурси, те микроинституције деловања феминистичке контрајавности, понуђена су концептуална решења на плану уредничких фигура и политика, публицистичких жанрова, али и везе феминистичке публицистике с књижевношћу, те је теоријски фундирана књижевност о новој жени или типологија женске модернистичке приповетке (в. Бараћ 2015, Милинковић 2015, Пековић 2015, Kolarić 2017, Пољак и Иванова 2019, Милинковић и Свирчев 2021, Kolarić 2021, Костић и Аћимовић 2021). Методолошка померања и херменеутички захвати, те знање о женском ауторству у српској култури које доносе феминистичке студије периодике представљају истраживачку платформу с које се настоји реконструисати женско ауторство у контексту авангарде.¹

¹ Синтетички пресек актуелних истраживања српске књижевности из перспективе феминизма, гинеоцитике, студија периодике и дигиталне хуманистике на приме-

Феминистичке студије периодике обликовале су дискурзивну инфраструктуру неопходну за адекватну контекстуализацију женског стваралаштва, те разумевање садејства поетичких и идеолошких линија које се укрупштају у његовом пољу, омогућивши тиме превазилажење когнитивне пристрасности наметнуте официјелним наративима, односно омогућавајући креирање нових књижевно-историјских модела. Управо су феминистичка истраживања периодике омогућила да се превазиђе један од утемељујућих концептуалних (и оперативних) елемената у наративу о авангарди – њен маскулинистички карактер и искључивост. Формативно искуство списатељица након Првог светског рата јесте феминизам и у дослуху с феминистичким идеологемама, које су за њих биле креативно подстицајне на начин на који је рат мотивисао увођење појединих тематско-мотивских јединица, формалних поступака и жанровских иновација у стваралаштву авангардних писаца, авангардисткиње су градиле своје „оптималне пројекције“. Другим речима, феминистички дискурс и активизам су *genus proximum* и *differentia specifica* авангардисткиња и њихове књижевности. Модификација разумевања авангарде с феминистичких позиција отворила је читав низ истраживачких перспектива које усложњавају наше знање о авангарди.

Истраживање присуства ауторки у авангардним токовима након Првог светског рата подразумева реконструкцију тадашње књижевне сцене која омогућава историзовање и поетичко локализовање њиховог стваралаштва. Ако пажњу усмеримо ка авангардним (или модернистичко-авангардним) часописима, закључак који се намеће јесте да ауторке нису биле блиске њиховим поетикама. Међутим, реч је о специфичној дислоцираности – ауторке двадесетих година објављују у часописима који не промовишу авангарду, а често нису ни књижевни (*Женски њокреј*, *Српски књижевни њласник*, *Нова Европа*, „конзервативна“ *Мисао*). Да бисмо осветлили пуну меру њихових поетичких иновација, неопходно је ревидирати часописни контекст у коме су објављивале – или га, супротно почетним истраживачким претпоставкама, потиснути или пак његову перцепцију другачије форматирати и одговорити, примера ради, на питање да ли су ауторке те које су у појединим периодима *Српски књижевни њласник* или (конзервативну) *Мисао* окренуле ка модернистичко-авангардним струјањима.

ру писања историје књижевности, жанровских тумачења, као и тематске анализе и анализе ликова изложила је Јелена Милинковић у студији „Феминистичка истраживања и читања књижевности“, која садржи рецентне и релевантне референце из овог истраживачког подручја (Милинковић 2018). О развоју феминистичких студија периодике и актуелним тенденцијама и резултатима ових истраживања у Институту за књижевност и уметност, који је поред пројекта *Књиженсѡво, ѡтеорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915*, најзначајнији центар феминистичких студија периодике код нас, в. Бараћ 2020.

Истраживања авангардне и модернистичко-авангардне периодике након Првог светског рата из перспективе женског (авангардног) ауторства показала су индикативно кретање. Наиме, како су године након окончања Првог светског рата пролазиле, тако је број ауторки и њихово учешће у авангардним пројектима, чак и у оквиру модернистичких периодичних публикација, готово незнатан. Ауторке попут Јеле Спиридоновић Савић, Анице Савић Ребац, Исидоре Секулић и Милице Јанковић најприсутније су у часописима *Књижевни Јуї* (1918–1919) и *Дан* (1919–1920), и управо ће у овим часописима објављивати „авангардни корпус“ свог (послератног) стваралаштва², док су, на пример, искључене из авангардног периода часописа *Мисао* (1922–1923) у коме мимо те две године интензивно сарађују. Разлоге овог феномена на авангардној сцени у српској/југословенској култури, уважавајући међуратни периодични и стваралачки корпус можемо само условно тумачити³, а вратићу му се касније у тексту, након још једне инверзије тежишних поставки нашег разумевања авангарде на овим просторима.

Хеуристички императив читања укупне међуратне периодике резултирао је, дакле, реконструкцијом феминистичке топологије авангарде, а један од потпуно занемарених простора женске авангардне књижевности јесте феминистичка периодика, односно часопис *Женски њокреїш*. Период од 1922. до 1924. године у овом часопису, поред значајног присуства књижевних текстова ауторки⁴, важан је и због интензивног присуства авангардне песникиње Милице Костић Селем, чију књижевну рубрику у том периоду уређује. Уредница *Књижевної њреїледа* није само књижевну критику усмерила у правцу модернистичких и авангардних токова већ и књижевност у *Женском њокреїшу* раних двадесетих година добија обележја иновативних поетичких искустава. *Женски њокреїш* је био лабораторија или креативна радионица за ауторке – у њему су могле неспутано да пишу о чему желе, на начин на који желе, без ограда, резерви,

2 У уредничком одбору првих пет бројева часопис *Дан* била је Ксенија Атанасијевић што је преседан у међуратној штампи – жене по правилу уређују женске, односно феминистичке часописе. Захваљујем колегиници Јелени Милнковић што ми је скренула пажњу на уредничко присуство К. Атанасијевић у *Дану* и на „необичност“ ове чињенице.

3 Феномен искључивања жена из авангардне мреже двадесетих година може се тумачити двојаким разлозима: општом друштвено-политичком климом (репатријархализацијом југословенског друштва након Видовданског устава 1921) и поетичким интересовањима ауторки (блискост с феминистичком контрајавношћу и њеним садржајима). В. Свирчев 2021а.

4 Истражујући књижевност у *Женском њокреїшу*, Јелена Милинковић је скренула пажњу да је часопис „наступао са позиција феминистичке идеологије, са програмским начелима која су подразумевала активистички концепт и ширење феминистичких идеја, те је и књижевна пракса схватана као један од начина борбе за женска права“ (Милинковић 2016: 118), додајући да су се „на страницама *Женскої њокреїша* укрстиле [...] две значајне тачке када је о женској књижевности реч: интимистички жанрови и идеја нове жене“ (Исто: 123). Милинковић је, такође, показала да је *Женски њокреїш* „место рађања југословенске феминистичке књижевне критике“ (Milinković 2021).

компромиса или правила – сем једног, да задовоље високе естетске критеријуме. Укључивање стваралаштва, рецимо, Наде Јовановић, Милице Вуловић или Јулке Хлапец Ђорђевић у предметно поље авангардних студија подразумева да у другачијем светлу сагледамо стваралачка врења, искораке, спорове и супротстављене поетичке обрасце у деценији која је уследила након Првог светског рата. *Прича о женском* постаје конститутивни образац авангардне линије на којој су настала данас неправедно запостављена дела, чија је поетичка иновативност и у свом времену била ексцес.⁵

Међуратни модернистичко-авангардни периодични корпус омогућио је да се издвоје поетички топоси (тематско-мотивски, наративни, жанровски итд.) који ауторке чине блиским ономе што се сматра парадигмом историјских авангарди, али и да се укаже на специфично обликовање авангардних наратива условљено родним позицијама и искуством жена. Такође, периодика је место на коме можемо јасније да видимо да су ауторке не само својим књижевним радовима већ и есејима и критичким текстовима, као и преводима, учествовале у формирању и обликовању авангардног књижевног поља. Есејистичко-критички и преводилачки ангажман жена био је подстицај за истраживачко умрежавање с циљем осветљавања позиције жена у авангардној стваралачкој и дистрибутивној мрежи.⁶

Темељније и систематичније истраживање женског ауторства и авангарде упутило је истраживачице ка ревидирању још једне књижевноисториографске поставке, поставке о почецима авангарде у српској култури након Првог светског рата (в. Андоновска, 2021а, Стевановић 2021, Свирчев 2021б). Такође, истражујући женску стваралачку културу првих деценија 20. века уочила сам једну индикативну чињеницу – чак и кад се стваралаштво појединих ауторки означи као авангардно, као што је то случај с Исидором Секулић, Надеждом Петровић и Магом Магазиновић, тај појам више служи као дескриптивни оквир, а не прецизна књижевноисториографска или историјскоуметничка одредница. Другим речима, било да се тек наговести или пак аргументује у прилог поетичког радикализма ових ауторки, као да се не зна шта даље с тим и застаје се, наместо да се искористи могућност компаративистичких и синтетичких захвата. За интерпретативни захват те врсте недостаје пак заједнички контекст у који би се њихово стваралаштво укотвило, а тај контекст пружа периодика од 1908. до 1914. године, као и знање о историјској авангарди на овим просторима до Првог светског рата.

⁵ О рецепцији авангарде у *Женском њокреју*, књижевној критици Милице Селем Костић и авангардној поетици сарадница часописа писала сам у посебној студији (Свирчев 2018).

⁶ Ова истраживања су најпре представљена на округлом столу *Жене њиређују/уређују авангарду* у Институту за књижевност и уметност 2. марта 2020. године, а затим су приређена у темат истог назива у *Књижевној историји* (175/2021, 176/2022).

Прва јужнословенска авангарда и женско ауторство

У истраживањима авангарде уочи Првог светског рата издвоје-но је присуство ауторки у дискурзивном обликовању авангардног поетичког и политичко-етичког програма. Весна Матовић је препознала програмски карактер текста о *Четвртој југословенској изложби* Надежде Петровић у *Босанској вили*, укључивши је међу „веснике авангарде“ на овим просторима (Матовић 1996); Биљана Андоновска показала је саобразност преводилачког и књижевног рада Зденке Марјановић у *Босанској вили* с књижевним програмом Младе Босне, данас потпуно заборављене ауторке иако је написала један од најранијих, најопсежнијих и најафирмативнији критички чланак о италијанском футуризму у јужнословенским књижевностима (Андоновска 2021а); указала сам на блискост етнографског дискурса Јелице Беловић Бернаджиковски с фолклоризацијом авангарде након Првог светског рата (Свирчев 2018), на важност феминистичког и политичког активизма у колаборативном и недискурзивном ауторству *Босанске виле*, као и на омладинско-револуционарни контекст публицистичко-есејистичких текстова Исидоре Секулић насталих уочи Првог светског рата (Свирчев 2021б). Споменута истраживања упућују на конститутивне елементе политичког и поетичког контекста (*Босанска вила*, југословенска револуционарна омладина, преводилаштво, есејистика, феминистичка сцена, етнографија) који представља предлог књижевноисторијској (ре)конструкцији наратива о женском авангардном ауторству пре Првог светског рата. Такође, наведена истраживања показују да је периодика место с ког би требало поћи у истраживању женског ауторства у контексту авангарде и пре Првог светског рата – периодика формира и архиву и окружење у ком су видљиви сложени политички, друштвени и културни процеси који су од формативног значаја за обликовање и артикулацију прве јужнословенске авангарде, процеси у којима ауторке имају истакнуту улогу.⁷

Програмски карактер препознат је у текстовима ауторки које су биле сараднице *Босанске виле*, авангардног форума револуционарне југословенске омладине. *Босанска вила*, у чијем уређивању и продукцији је активно учествовала Стоја Кашиковић (Свирчев 2021б), била је отворена за сараднице и, мимо женских часописа те

7 Истраживања Биљане Андоновске не само да (ре)актуелизују наратив о Младој Босни као првој јужнословенској књижевној и политичкој авангарди, проблематизујући потискивање овог феномена у академским и културним заједницама, већ га оснажује убедљивом аргументацијом, компаративно га сагледавајући с европским историјским авангардама, формулишући једно модификовано теоријско виђење самог авангардног феномена (*антиколонијални авангардизам*), проистекло из специфичне историјско-културне ситуације колонизоване заједнице у оквиру које се артикулисало југословенство као „оптимална пројекција“ омладинско-револуционарне авангарде (в. Андоновска 2021б, 2021в).

епохе, попут београдске *Домаћице* или новосадског *Женској свети*а и *Жене*, ауторке су најинтензивније објављивале управо у овом часопису – поезију, прозу, есејистику и критику, преводе и фолклорну грађу. Такође, њихово стваралаштво се критички прати у часопису. У „авангардном периоду“ *Босанске виле* (1908–1914) у часопису сарађују Исидора Секулић, Јелена Димитријевић, Надежда Петровић, Јелица Беловић Бернаджиковска, Ружа Винавер, Љубица Јанковић, Ела Крањчевић, Даница Марковић, Зорка Ховоркова, Митра Морачина, Адела Милчиновић и Јелена Ђоровић. Поједине од њих, попут Зденке Марјановић, како је то показала Биљана Андоновска, Исидоре Секулић и Надежде Петровић, уводе и обликују авангардни дискурс у часопис (српску/јужнословенску културу).⁸

Програмски текстови Надежде Петровић „Четврта Југословенска изложба у Београду“ и Исидоре Секулић „Песници који лажу“ отварају могућност дискутовања о различитим аспектима интегрисања женског ауторства у књижевноисториографске прегледе. Реч је о текстовима који су препознати, дакле, као програмски, међутим, њихове ауторке нису апострофирани као пуноправне авангардне фигуре или су пак укључиване у постојеће наративе о историји српске књижевности и уметности, а да њихова маскулинистичка хомогеност није проблематизована или пак да су ти наративи обогаћени садржајима својственим женским уметничким праксама.

Авангардне позиције Надежде Петровић и Исидоре Секулић могуће је осветлити тек укрштањем различитих аспеката њиховог стваралачког ангажмана – уметнички рад, публицистички (политички) дискурс, као и њихове везе са женском сценом те епохе. Политички дискурс ауторки скопчан је с њиховим феминистичким активизмом који је бивао транспонован у њихова дела (в. Пантовић и Стевановић 2013, Стевановић 2021, Јовичић 2014). Међутим, еманципаторске идеје које су и Надежда Петровић и Исидора Секулић промовисале у својим публицистичко-есејистичким текстовима и уметничким радовима непосредно су везане за политичко-етичко деловање југословенске револуционарне омладине (Свирчев 2021б). Другим речима, њих две су, као и друге њихове савременице блиске авангарди, попут Маге Магазиновић, еманципацију жена поставиле као једну од „оптималних пројекција“ свог уметничког пројекта.

⁸ Женско ауторство у *Босанској вили* завређује посебно истраживање, нарочито ако се укрсти с резултатима истраживања женске књижевности у првој серији *Српској књижевној илустрацији*. Јелена Милинковић је, обрађујући ову грађу, закључила да се женска књижевност, квантитативно неопимна у *СКГ*, објављивала са свешћу о њеном родном одређењу, те да су жене представљане као културна *друјост*, а ауторка је упутила и на „стрпњу од ауторства“ код сарадница овог часописа, иако је реч о водећим модернистичким ауторкама (Милинковић 2014). С обзиром на то да се *Босанска вила* у свом авангардном периоду опозиционо постављала према *Српском књижевном илустрацији*, занимљиво би било видети да ли је женско ауторство, односно његова репрезентација такође било поље иновативних и критичких интервенција.

Еманципаторска платформа с које полазе ауторке постаје видљивија ако их локализујемо у ширу часописну мрежу и нарочито се фокусирамо на тачке сусрета Надежде Петровић и Исидоре Секулић. Обе ауторке су присутне, поред *Босанске виле*, у *Пијемонџу*, *Словенском јују* и *Домаћици*. Позитивистичко лоцирање њиховог кретања и сусретања у периодичној мрежи осветљава нова места женске авангардне праксе или њене контекстуалне чиниоце. Реч је о периодичном корпусу чији потенцијал није до сада коришћен у историографисању модернизма или авангарде у пуној мери: политичко-информативна штампа и женска периодика до Првог светског рата. Такође, обрада овог корпуса упућује на препознавање важности феминистичког дискурса у политичко-етичком наративу југословенске револуционарне омладине.

Пијемонџи је значајно место сусрета различитих политика важних за разумевање како авангарде, тако и женског ауторства пре Првог светског рата.⁹ У *Пијемонџу* су сарађивали бројни сарадници и сараднице *Босанске виле*. Међутим, за разлику од *Босанске виле*, чија се „феминистичност“ (в. Бараћ 2015: 110) огледа у значајнијем броју сарадница и позицијама које су ауторке заузимале, у *Пијемонџу* је „женско питање“ темељно дискутовано у рубрици *Жена*, али и у другим рубрикама и чланцима.¹⁰ Иако су евидентне мене у овој рубрици и о феминистичком дискурсу не можемо говорити као кохерентном и стабилном током пет година излажења *Пијемонџа*, оно што га издваја у односу на другу информативно-политичку и књижевну периодичку тог времена јесте изразита наклоност према женској еманципацији у различитим сферама. У листу је, примера ради, афирмативно извештавано о регулисању радног времена жена у Јапану, обележавању годишњице женског покрета у Немачкој, о реформама које су народне посланице спровеле у Финској, организовању кинеских сифражеткиња, протестима италијанских сифражет-

⁹ *Пијемонџи* је излазио као дневни лист у Београду у периоду од 1911. до 1915. године. Власник и уредник листа био је Љубомир С. Јовановић, а после његове смрти лист је водио Бранко Божовић. Заступајући програм организације „Уједињење или смрт“, иступајући против радикала, лист је пропагирао борбу за уједињење. *Пијемонџи* је доносио чланке о политичким и друштвеним догађајима и проблемима, о потреби стварања балканске федерације, извештаје из културе и просвете, као и књижевне прилоге.

¹⁰ Заокрет у репрезентацији жене и „женског питања“ у *Пијемонџу* уследио је након писма читатељке, потписане као Једна, објављеног у 71. броју (30. 10. 1911). Читатељка изражава незадовољство рубрикама посвећеним женама у дневним новинама које се исцрпљују у извештавању о модним трендовима и свадбеним обичајима, чудећи се „па зар су жена, женско образовање и васпитање, њена улога у друштву, њено учење у култури, њен унутрашњи живот, тако безначајне ствари, да о њима не вреди говорити?“ Читатељка се реторички пита није ли то страх од тзв. женског питања за које, како држи јавно мњење, још није дошло време код нас. Међутим, како даље аргументује, реалност оспорава ове тврдње, поготово образовна и радна еманципације жена, као и сложене друштвено-политичке констелације које захтевају унапређивање традиционалних родних улога (еманципована мајка, васпитачица будућих грађана) или њихово напуштање.

киња, милитантним акцијама британских сифражеткиња, женским правима у старом Вавилону, те професионалним успесима жена на многим пољима (спорт, уметност, образовање, наука, економија).

Еманципаторски/феминистички дискурс *Пијемонџа* важан је и за адекватније књижевноисторијско предочавања стваралачких тенденција уочи Првог светског рата. Он упућује на динамична кретања и померања у артикулацији и перцепцији друштвеног ангажмана жене, као и на блиске везе између различитих активистичких група и организација, упућујући на линије умрежавања феминистичког и политичко-националног у револуционарном дискурсу авангардне по-етике.¹¹ У листу је извештавано о раду Народног женског савеза и београдске Више женске школе, о успесима Надежде Петровић у Паризу и њеном наступу на Четвртој југословенској изложби, а сликарка се у листу ангажовала преко политичког извештавања с Конгреса народа у Паризу. Исидора Секулић је објавила у *Пијемонџу* низ чланака 1912. и 1913. године који кореспондирају политичком револуционаризму и експресионистичкој реторици текстова у *Словенском јују* и *Зори* (в. Свирчев 2021).

Једна од сарадница *Пијемонџа* била је и Мага Магазиновић која у листу објављује своје „активистичке“ преводе текстове Жака Далкроза (Émile Jacques-Dalcroze), популаришући ритмичку гимнастику и модеран плес у српској/југословенској културној средини, као и програмски текст „Ритмичка гимнастика“ (прештампан у алманаху *Српкиња* 1913. године). У тренутку кад објављује текстове у *Пијемонџу*, Мага Магазиновић има богато искуство у плесној педагогији и пракси.¹² Године 1911. у Београду са Зором Прицом отвара Школу за

11 О везама *Пијемонџа* и женских удружења (Коло српских сестара, Народни женски савез) и центара прогресивне женске интелигенције, попут Више женске школе чије наставнице и ученице сарађују у листу, сазнајемо поближе из мемоаристике. Мага Магазиновић је у мемоарима истакла да јој је „улазница“ у *Пијемонџу*, „жизу југословенског покрета“, била Надежда Петровић која је била „душа редакције“ (Магазиновић 2000: 188). Делфа Иванић пише о подршци која је пружена женским друштвеним иницијативама. Након напада којима је био изложен извештај Јелене Лозанић с Међународног женског савеза у Стокхолму 1911. године, Делфа Иванић је одлучила да одржи предавање „О Српском народном женском савезу и његовим циљевима“ у сали Друге мушке гимназије у Београду. Иванић даље бележи, „пре тог предавања дошли су нашој кући, једно вече: Љуба Јовановић Чупа, уредник *Пијемонџа*, Радоје Јанковић, официр, Веља Јанковић и Хасан Ребац. Довела их је Мага Магазиновић, која је често долазила код нас. Они су се заинтересовали за моје предавање и ја сам им га то вече прочитала. Били су врло заинтересовани њим и казали су да ће потпомагати сваку акцију Српског женског народног савеза“ (Милановић 2015: 169).

12 Године 1909. Мага Магазиновић у Берлину уписује школу Макса Рајнхарта (Max Reinhardt), похађа курс балета и калистеније код Шарлоте Шнитер (Charlotte Schmitter), управнице берлинске Опере, присуствује часовима слободног плеса у школи Исидоре Данкан (Isadora Duncan), коју у том тренутку води њена сестра Елизабета Данкан (Elizabeth Duncan). Током лета 1912. боравила је у Хелерау, у школи Жака Далкроза, а 1917. године у Цириху ће се упознати с радом Школе уметничког плеса Рудолфа фон Лабана (Rudolf von Laban). Након рата, Лабан је посетио школу Маре Магазиновић

рецитацију, естетичку гимнастику и стране језике, а назив школе мења годину дана касније у Школа за ритмику и гимнастику, након похађања летњег семестра код Минете Вегман (Minetta Wegmann) по методи Жака Далкроза.

Текст Маге Магазиновић није у досадашњим истраживањима ауторкиног стваралаштва и авангарде предочен у пуној мери своје манифестне радикалности¹³, а њено разматрање иновативно-реформаторске димензије модерног може се истовремено посматрати као манифест модерног плеса у српској (југословенској) култури и манифест нове женске субјективности.¹⁴ Ауторка модеран плес повезује за једну од њених кључних фигура, Исидору Данкан, која је „прва заиграла нову игру, која је задивила свет, па је после и говорила о тој игри“ (Магазиновић 1912: 1). Указујући на плесну концепцију И. Данкан у којој се реafirмише старогрчка идеја плеса, Мага Магазиновић је недвосмислено маркирала модеран плес као вид женске еманципације:

Ова игра будућности, у ствари игра прошлости, васкрсла из давнина јелинског духа, намењена је не само професионалним играчицама као нарочит позив, ни позоришту, већ жени као таквој. [...] Играчица будућности биће свештеница, пророчица која ће женама донети вест, дати сазнање о могућој снази и лепоти њиховог властитог тела. У својој визији будуће играчице, будуће жене, види гђа Дункан покрете који изражавају опажаје, како се море таласа, како птице лете, биље како расте, облаци како промичу и најзад покрете, које изражавају човекове мисли о васиони (Исто).

док је боравио у Београду, сматрајући је својом следбеницом. Ваља истаћи да је поред Маге Магазиновић, Лабан Мери Вигман сматрао својом следбеницом и њих две су једине жене које су се нашле на ауторизованој листи Лабанових следбеника.

13 Мага Магазиновић је на различите начине везана за информативно-политичку периоду првих деценија 20. века. Она је била прва сарадница дневног листа *Полишика* за чију рубрику „Женски свет“ је писала током 1905. и 1906. године. Тај корпус текстова, односно ставова и вредности у вези са женском еманципацијом, представља предложак разумевања ауторкине доцније стваралачке праксе и педагошког рада. Магазиновић у текстовима објављеним у *Полишици* адресира широк распон социјалних проблема с изузетном класном освешћеношћу у третирању феминистичких питања – политичка права, усклађивање професионалног рада и приватног живота, сукоб личног и обичајног морала, односно законских регулатива у сфери брачног живота (љубави), репресивни карактер формалних и обичајних институција (брак, школа, удружења) итд. Мага Магазиновић је нарочито критиковала одсуство друштвене (само)свести и воље за ангажманом код студенткиња и образованих жена у стварима од националне и глобалне важности, инсистирајући на неопходности женског удруживања.

14 Разматрајући кореографски рад Маге Магазиновић у међуратном периоду, Вера Обрадовић Љубинковић закључује да он „недвосмислено репрезентује и глорификује нову женску моћ“ јер приказује „другачије тумачено/схваћено/прихваћено тело које не истиче женске атрибуте, сексуалност или породичну супружинску функцију, већ дотад неразоткривену, неприказивану силу и полет пробуђеног, освешћеног женског ја“ (Обрадовић Љубинковић 2019: 118). Ове идеје садрже већ текстови и предавања Маге Магазиновић објављени, односно одржани пре Првог светског рата.

Модеран плес се концептуализује као физичко оприсутњење духовне револуције, а фокусирање на индивидуалност играчице/играча кроз симболичке форме отвара могућности за нова истраживања и изражавања сопства. Смештањем покрета у шири контекст наративних, културолошких и идеолошких могућности, плес постаје институција којом се производи ново сопство, а с обзиром на то да је реч о пракси која баштини друштвену конструкцију ородњеног тела, плес је перципиран и као простор сукоба појединца и друштва. Исидора Данкан, ослободивши (женско) тело репресивних социјалних норми које намећу патријархалне институције, била је отеловљење „нове жене“ која се појавила и о којој се често говорило почетком 20. столећа (Folks 2008: 20). Мага Магазиновић је инсистирала на етичкој потки модерног плеса, на његовом потенцијалу за усавршавање личности новог доба и хармонизацију духовних и телесних аспеката човека, оштро супротстављајући свој педагошки рад оновременој образовној политици која инсистира на примату интелектуалног и њеној просторној организацији школа које су потпуно изоловане од природног окружења. Заједницу коју је Мага Магазиновић окупила и оформила око своје школе можемо посматрати као „алтернативни простор активизма и креативности“ и на тој линији деловања се сустичу њена и прегнућа Надежде Петровић оличена у раду уметничке колоније у Сићеву (в. Тодић 2016).¹⁵

Повезаност феминистичког и политичког дискурса важан је маркер еманципацијских кретања, али је важно имати у виду раслојавање феминистичког дискурса, његову сложеност и контрадикторности, тим пре што су радикалније искораци на женској сцени чиниле управо уметнице, приближавајући се авангардној уметности. Ови дискурси се често у истраживању ауторских опуса посматрају одвојено, а не у међусобној условљености или допуњавању, као део јединствене агенде. Текстови Исидоре Секулић објављени у политичко-информативној и женској штампи до Првог светског рата чине интегрални део дискурзивне платформе из које су проистекли *Сајуићници*. Иако су *Сајуићници* препознати као књига која уводи нове поетичке токове у српску књижевност, ипак је евидентна тенденција њеног поетичког дислоцирања и контекстуалне неутрализације, а не њеног сагледавања унутар ширих друштвено-политичких координата у оквиру којих је Исидора Секулић деловала. Контекст друштвеног и политичког активизма кључан је за разумевање и смештање ауторке на линију југословенске омладине с којом је дели-

15 Педагошки рад и концепције Маге Магазиновић нису били предмет посебних истраживања. Међутим, њене педагошке назоре које је промовисала до Првог светског рата (а и касније) ваљало би сместити у шири друштвени контекст и испитати њихов политички карактер. Једно такво истраживање свакако би требало да рачуна на идеје Елен Кеј, коју Мага Магазиновић преводи са својим колегиницама студенткињама, потом анархо-социјалистичке идеје, као и на програмске циљеве Соколског покрета (који се интензивно промовишу у *Пијемонћу*).

ла револуционарни дискурс. Међутим, базична претпоставка њеног друштвеног активизма јесте нетрадиционално (само)разумевање улоге жене у јавној сфери које је садржано у њеним феминистичким текстовима. Исидора Секулић је напала књижевне ауторитете са становишта поетичког радикализма. Њен текст „Песници који лажу“ пружа нам прилику да обрнемо логику виктимизације у коју се ауторка упорно смешта, те да је сагледамо у снази њених полемичко-провокаторских гестова какав је и овај текст, упућен Јовану Скерлићу, односно његовим конзервативним естетичким назорима. То је много лакше учинити ако је посматрамо као феминистички ангажовану ауторку.

Исидора Секулић није ауторка само поетичких или политичких манифеста/програмских текстова већ је објавила и „еманципаторско-интелектуални (па чак и феминистички) програм не само ауторке, него и српских списатељица у доба модернизма“ (Кох 2011). Међутим, чак и кад је есеј „Има ли право Константин Брунер?“ реактуелизован у савременим истраживањима, није упућивано на место његовог објављивања 1911. године – часопис *Домаћница* (1879–1914, 1921–1941), гласило Београдског женског друштва. Међутим, београдска (српска) женска сцена тих година је обележена генерацијским сукобом и успоном прогресивне женске интелигенције чији еманципаторски назови постају све видљивији и присутнији у *Домаћници*, а текстови Исидоре Секулић су међу најсугестивнијим резозима.

Есеј „Има ли право Константин Брунер?“ због своје оштрине и бескомпромисности изазвао је негативне реакције и на женској сцени. Исидора Секулић изузетно негативно оцењује интелектуална постигнућа жена, истичући да је жена још увек у власти мушкарца: „Ниједном богу није тако тешко служити као човеку; а жена робује човеку, а роб губи своју душу. (...) Он је избирач, он ставља захтеве који ми испуњавамо, он легитимише нашу вредност. Ми још живимо туђом свешћу, свешћу човека“ (Секулић 1911: 332). И даље, не мање оштро: „Они који нам суде, умногоме имају право, јер процес којим се ослобађа робље и не може бити брз и светао, него мора бити спор, очајан, јадан и развучен“ (Исто). Међутим, ауторка изражава уверење да ће се жене и интелектуално еманциповати, те да ће остваривати узорне резултате и у науци и естетици. Магдалена Кох је језгровито формулисала основне идеје и значај овог Исидориног есеја:

Тај кратак есеј који је настао у почетној фази Исидориног стваралаштва показао је да су проблеми пола и онога што данас називамо *rod* за њу кључни. Списатељица је показала да примећује изразиту поделу културних улога и мизогинију многих ауторитета из области филозофије и књижевности. Изразила је ипак *expresis verbis* наду да ће се таква ситуација променити временом. Сама својим интелектуалним радом и стратегијом „дезертирања“ у погледу женске биолошке дужности (није имала децу) потрудила се да пружи интелектуални отпор „Брунерима“ и „Вајнингерима“ (Кох 2011).

Њено „дезертирање“ представљају и полемички чланци, „Песници који лажу“, као и *Сайуиџници*. Поред есеја „Има ли право Константин Брунер?“, Исидора Секулић је у *Домаћици* објавила и друге текстове, а својим авангардистичком енергијом побуне и реторичком жестином издваја се „Паланка“ у коме ауторка формулише гађење према (малограђанској) досади и спокоју, те постулира интензитет и динамизам искуства као егзистенцијални императив:

Зашто није вихор, лом и борба [...] Зашто не видим више велике железничке унакрснице, где се и дању и ноћу и на свима линијама ложе машине и врте точкови; [...] Ја не тражим велико сазнање и велику срећу, ја тражим велико дивљење и велико обожавање. Учини да не видим погреб живота, и да не видим људе којима је тупост притисла жиле и чело, и они нису несрећни, и они нису увређени. Ошине и подигни заспале вампире моје свести и моје душе и сачувај ме златне средине, одмора и мира. Ја нећу ветар који зурла кроз поређане метле, ја хоћу буру која шуми тресе и риче и урла на вратима као звер (Секулић 1912: 347–348).

Сарадња Исидоре Секулић у *Домаћици*, као и сам часопис потпуно су остали ван видокруга истраживача и истраживачица модернизма (и авангарде), превасходно због неадекватног историографског форматирања овог часописа. У досадашњим истраживањима овог часописа, прва серија је увек посматрана интегрално, те је часопис описиван као конзервативан, ослоњен на традиционалне/патријархалне вредности које су се сабирале око женине оданости породици и кући, те њених главних улога као супруге и мајке (васпитачице подмлатка) и оданости краљевској породици, које је подупирала дидактична књижевност коју је *Домаћица* објављивала.

Као гласило удружења, *Домаћица* је имала улогу да информисе чланство о текућим активностима Женског друштва и његових подружница. Осим тога, часопис је објављивао чланке из педагогије, историографије, хигијене, кулинарства, као и одломке из популарне књижевности. Међутим, млађе чланице друштва, предвођене Делфом Иванић, биле су незадовољне уређивањем часописа и на годишњој скупштини 1907. године изнеле су предлоге за његово унапређивање: часопис би требало да уређује литерарни одбор (мушкарац само формално уредник), да се плаћају хонорари сарадницама и сарадницима и да постане „чисто“ књижевни, док ће се извештаји и информативни текстови о раду друштва штампати засебно (4/1907). Иако ови предлози нису прихваћени, *Домаћица* наредних година постаје садржајнија. У сараднички круг *Домаћице* улазе: Надежда Петровић, Исидора Секулић, Милица Јанковић, Митра Морачина, Косара Цветковић, Јелица Беловић Бернаджиковски, Ружа Винавер, сараднице *Босанске виле* и *Пијемонџа*. У часопису почиње нарочито да се негује жанр женског портрета (в. Бараћ 2015) – у овом жанру се читатељке *Домаћице* обавештавају о професионалним успесима жена, њиховим сифражетским прегнућима, те пионирским подухватима у различитим пољима.

Књижевним прилозима ауторки у *Домаћици*, као и бројним текстовима о списатељицама (Еустахији Арсић, Стаки Скендеровој, Драги Дејановић, Милицы Стојадиновић, Елен Кеј, Селми Лагерлеф, бројним пољским ауторкама), у часопису се промовисао модел друштвено ангажоване и еманциповане ауторке.¹⁶ Женски активизам и периодични пројекти тог времена могу такође да осветле поједине аспекте ангажмана ауторки који до сада нису препознати у пуној мери своје авангардности. Аламанх *Српкиња: њезин живој и рад, њезин културни развијак и њезина народна умјетност до данас* (1913), најзначајнији пројекат феминистичке контрајавности до Првог светског рата, упућује на важност и дискурзивне стратегије политизације и естетизације женске народне уметности, односно орнаментике. Етнографија је, преваходно захваљујући радовима Савке Суботић и Јелице Беловић Бернаджиковски, поље сусрета различитих еманципаторских тенденција и политика (од женског предузетништва до антиимперијализма) Етнографија је крајем 19. и почетком 20. века била инструментализована и за потребе изградње или снажења националних и културних образаца. Међутим, истовремено с национално-политичким и шире културолошким значајем народне орнаментике, препознати су и афирмисани и њени естетски потенцијали. О томе најсугестивније сведоче етнографска интересовања Надежде Петровић, која представљају темеље авангардног наратива о обнови примитивизма, односно фолклоризације авангарде у контексту југословенске/српске књижевности и уметности. Управо њен манифестни текст у *Босанској вили* прецизно маркира нову парадигму у европској уметности:

Интересантан је покрет у данашњој сликовној уметности – *recherche* – на све стране у свим правцима. Од инпресионистичко-натуралистичког правца развило се тражење и испитивање. Као основа и полазна тачка томе тражењу послужила су дела: примитивних људи, каменог доба, архаистичка уметност, стара јапанска, кинеска, мексиканска, производи детињске културе човечанства. И на тим основама уметност је тражила и тражи нове основне линије, декоративност површина, базу новој уметности (Петровић 1912: 199).

Предочавајући претече, немире и подстицаје, филозофске и уметничке перспективе фовиста, кубиста и футуриста, Надежда Петровић настоји да из тог угла интерпретира стваралаштво њој блиских словеначких инпресиониста (Грохар, Јакопич и Јама) као њихову потенцијалну претходницу на Словенском Југу.¹⁷ Међутим,

16 Тај модел уметнице своју најпотпунију репрезентацију до Првог светског рата ће добити у алманahu *Српкиња* (1913), у биографским чланцима о Јелени Димитријевић, Јелици Беловић Бернаджиковској, Делфи Иванић и Надежди Петровић, присаједињавањем елемената парадигматичног наратива о интелектуалцима и уметницима почетком века (мобилност, космополитизам, јавно деловање, активизам) наративима о женском стваралаштву и активизму.

17 Култ обнове, реакција на учинке техничко-индустријализоване цивилизације, који

на тај сегмент њеног есеја није указивано већ је инсистирано на њеном дискурзивном обликовању стваралачке фигуре Ивана Мештровића у складу с политичко-естетичким дискурсом револуционарне омладине (Матовић 1996, Палавистра 2013: 23, 111).

О фасцинацији, интересовањима и истраживању народне орнаментике Надежде Петровић сазнајемо на основу бројних биографских података, те стваралачких акција (Бојовић 2019): Министарство народне привреде је 1899. године подржало њену намеру да студира „уметност примењену на женску радиност“; атеље у Минхену испунила је „сељачким тканицама, деловима народне ношње и грнчаријом“; у Париз је 1910. понела етнографску колекцију за потребе изложбе коју су планирали југословенски уметници, а која би поред слика садржала и народне ношње, везиво и чипке. Дугогодишња сликаркина пријатељица Мара Ковачевић, коју је Надежда Петровић подстакла на етнографска истраживања, одржала је предавање о њеном интересовању, колекционарству и истраживању веза и орнаментике. Између осталих, Ковачевић истиче да је сликарка говорила како би народни вез и орнаментика служили „оплемењивању укуса, развијању естетских осећања и маште за доцније самостално стварање“:

Као уметник и естета констатовала је да су костими скопских и козовских жена и девојака више него лепи; да је њихова идеја савршена симболика народних песама, а техничка израда – уметност. [...] Понела их је са собом у Париз на своје студије, где су изазвали свеопште искрено дивљење Француза [...] Спомињала је да би се и студирањем дошло до позитивних резултата стилизовања линије у слике, слагања боја, хармоновања композиције шара, дакле, свестраног примењивања наше народне орнаментике (према Гароња Радованац 1985: 82).

Етнографско колекционарство Надежде Петровић отвара могућност широког распона интерпретације – од стратегија културне дипломатије у француској средини, преко залагања за женску радну еманципацију и политички активизам, до усмеравања уметничког интересовања ка стваралачким обрасцима садржаних у везу и орнаментици. Стваралачка интересовања Надежде Петровић потпуно су у синхронизитету с актуелним европским авангардним кретањима. Рад с везом одвео је Соњу Терк Делоне (Sonia Terk Delaunay)

спаја у себи „примитивистичке, виталистичке и фолклористичке црте“, укључивао је карактеристике које су присутне у интерпретацији словеначких импресиониста Надежде Петровић: негацију разума који се доживљава као супротност животних прасила; слављење младости, сунца и пролећа; трагање за праизворима који подразумевају повратак земљи и изражавање мистичко-пантеистичке религије; покрет и промену који се схватају као највиши израз живота; афирмацију „биоморфног покрета“ као израза повратка праизворима и као слављење култа раста и плодности; наглашавање чулности и телесности, љубавни чин путем којег се буди „звер у крви“ (Јовић 1996: 95–96).

у правцу нефигуративне уметности. Њене таписерије и везови из 1909. године сведоче да је текстил изискивао заокрет од конвенционалне употребе боје и перспективе ка развијању апстрактног сликарства познатог као орфизам који ће заједно с Робером Делонеом (Rober Delaunay) оснoвати у Паризу 1913. године. Наталија Гончарова (Наталња Гончарова) је истраживала традиционалне стваралачке обрасце, сматрајући да рад на везу проширује и продубљује „проблем боје“, истичући да вез представља универзални и интуитивни медијум. Гончарова је 1912. године изложила дела у кинеском, византијском и футуристичком стилу, у стилу руског веза и дрвореза. У Цириху су 1915. године, након оснивања Даде, Софи Тојбер (Sophie Taeuber) и Жан Арп (Jean Arp) радили вез и колаже, а Арпов прилог за први број магазина *Дада* био је вез. Тек након Првог светског рата у југословенској култури ће се распламсати полемика о примитивизму у уметности, те ће група модернистичко-авангардних аутора као императив поставити реактуелизацију стваралачких потенцијала веза и народне орнаментике у авангардном кључу, између осталих и Растко Петровић.

Феминистички авангардизам

Упућивање на формативни значај стваралаштва Надежде Петровић, Исидоре Секулић и Маге Магазиновић у контексту прве јужнословенске авангарде доноси важне увиде. Феминизам се испоставља као стваралачка платформа не само ауторки које су наступиле концем Првог светског рата и стварале у међуратном периоду већ је он био интегрални део стваралаштва авангардних ауторки уочи рата. Такође, феминистички дискурс био је интегрални део политичко-етичке агенде југословенске револуционарне омладине, што је експлицитно формулисано у *Пијемонију*, а имплицитно у *Босанској вили*. Другим речима, предратна авангарда манифестовала се у широкој мрежи деловања унутар које су женски центри и женско ауторство били од конститутивног значаја.

Дисциплинарно укрштање феминистичких студија периодике и студија авангарде осведочавају неопходност ревидирања концепата историјских авангарди сходно југословенској политичко-друштвеној и културној конфигурацији, те омогућава да се ауторкама, феминистичком активизму и дискузивним политикама приступи као формативним. Сродан херменеутички захтев истакла је Биљана Андоновска разматрајући феномен младобосанског авангардизма који изискује да „препознамо и осмислимо нашој културно-историјској ситуацији адекватне изразе историјских авангарди“, упућујући на чворно место (теоријског) „неспоразума“:

Парадокс Младе Босне је што *кроз авангарду* као да жели да стигне до оног места које авангарде њеног доба већ *осијоравају* – слободне грађан-

ске (националне) државе и демократског поретка. Односно, оспоравајући оно што и европске авангарде у то време оспоравају, она као да пред собом има једну другачију друштвену потенцију авангарде. То их је усмерило ка друштвено-конструктивним циљевима, културној реторици и савезништвима које тешко везујемо за авангарду какву знамо по стандардима европских покрета, који су махом били део колонизаторских држава, а не колонизованих заједница (Андоновска 2021в: 23– 24).

Ауторка закључује да „теорију и историју европских авангарди треба допунити једним апартним, али изразитим обликом *антиколонијалној авангардизма*“ (Исто). Стваралаштво Надежде Петровић и Исидоре Секулић драгоцен је аргумент у прилог антиколонијалног авангардизма југословенске омладине, односно драгоцен је прилог ефектној допуни специфичног југословенског израза авангарде пре Првог светског рата. Такође, њихове стваралачке фигуре аргумент су у прилог тези о важности феминистичког деловања, односно женског ауторства у том контексту, као део савезничких напора у имагинирању и изградњи заједничке „оптималне пројекције“.

Ту бисмо могли тражити и корене доцнијег размимоилажења авангардиста и авангардисткиња, на које је упућено у уводном делу овог текста. Тумачећи раскол између *йредрајних* и *йорайних*, Биљана Андоновска је као његову основу означила „важан потез *репозиционирања* авангардног дискурса у новоформираној држави“ – револуционарни југонационализам замењује се државотворним југонационализмом (Андоновска 2021б: 79). И даље: „Пре него што је Млада Босна могла постати књижевна чињеница, држава утемељена на њеној утопијској хипотези већ се морала бранити од рецидива предратног радикализма; политичко понашање на које је охрабривала младобосанска авангарда, у новој држави потпадало је под Обзнану и закон о заштити државног поретка“ (Исто: 81). На истом трагу, можемо констатовати да Југославија коју су имагинирале авангардисткиње није Југославија ратификована Видовданским уставом 1921, те да се њихова „оптимална пројекција“, формирана у окружју младобосанске политичко-естетичке агенде, протеже током читавог међуратног периода.¹⁸ Стога поједине књижевне тек-

18 Репозиционирање југонационализма још увек није извршено до краја, рецимо, у *Лирици Ишаке*, поводом које Стеван Брадић пише следеће: „[Лирски субјекат – нап. Ж. С.] Обраћајући се „маси“, прихвата њен језик и форму слободног стиха, показујући тако да је формални оквир услов могућности артикулације захтева оних који немају никакву основу да их направе. Институција уметности се на тај начин демократизује, попримајући унутрашњу структуру заједнице коју заступа својим садржајем. Слободни стих, као форма без форме, одговара моћи демоса заснованој на компетенцији која је само одсуство компетенције. Уместо хијерархије засноване на богатству, субјект је изнова сведочио о потреби за једнакошћу, било преузимањем на себе гласа колектива, било одбацујући „метање круне“ на главе страдалих, одбацујући идеологију повлашћених и пишући апологију Гаврилу Принципу. Они чија жртва је омогућила нову поделу чулности у његовим песмама нису захтевали повластице већ слободу, дигнитет и једнакост“ (Брадић 2020: 82) Коначно репозиционирање југонационализма

стове, на пример, текстове Јулке Хлапец Ђорђевић, Смиље Ђаковић или Селене Дукић, објављене тридесетих година, не би требало да посматрамо као анахроне у смислу историјских авангарди. Јер, како то подвлачи Биљана Андоновска, дискутујући о Биргеровој теорији авангарде, „у синтагми *инстийиуција умейносџи*, акценат је на *инстийиуџији*. Етички моменат, концептуално, претходи естетичком. Уметност се мења јер је требало променити живот. Формална иновација, поетички бум, *нусџродукџи* су авангардног етоса и става, захтева за обновом егзистенције, па и места које уметност има у њој.“ (Андоновска 2021в: 16) Феминистички авангардни етос и став кружиће текстовима ауторки до краја те епохе.

Истраживање периодике с феминистичких позиција представља реактуелизацију изворних авангардних тенденција јер тек историзовање авангардних феномена води ка превазилажењу сазнајних образаца и наратива наметнутих доцнијом књижевном историографијом. Феминистичке студије периодике, дакле, потврђују релевантност феминистичких теоријских интервенција у официјалне наративе о авангарди. Напоследку, феминистичка архивска истраживања, било да је реч о периодици или мемоарским текстовима, разоткривају и једну изузетно виталну научноистраживачку предрасуду која обликује наше знање о књижевној и, шире, културној прошлости. Наиме, један од доминантних поступака у обликовању наратива о српској/југословенској авангарди јесте селективно или строго хијерархизовано коришћење извора. То је прецизно запазила Станислава Бараћ, упућујући на реперкусије селективности те врсте:

Разумевање књижевне авангарде од стране историчара књижевности после Другог светског рата великим је делом било условљено саморазумевањем самих авангардиста. Аутопоетичка и метапоетичка природа авангардистичких пракси пружила је књижевним историчарима и историчаркама могућност али и привид да лако сагледају оно што је важно, да лако виде оно што је и у авангарди *mainstream*. (Barać 2016: 58).

Кључна категорија у књижевноисториографском предочавању авангарде јесте селективност која происходи из „притиска“ патријархалне интерпретативне норме. Јер, чак и кад текстови самих авангардиста садрже податке о формативном значају стваралаштва појединих жена, они су упорно пренебрегавани у доцнијим репрезентацијама, као да је немисливо у српској култури да су жене биле иноваторке и експериментаторке, односно да су биле не само авангардисткиње већ и иницијаторке, прве оне. Стога ћу овај текст завршити записима двојице аутора који данас имају статус неприкосновених ауторитета као идеолози и аниматори модернистичко-авангардне међуратне културе, Тодора Манојловића и Станис-

у авангардним пројектима резултираће нешто ужим идејним поставкама – слободом и једнакошћу, али у *драјстиву*.

лава Винавера, као почетак другачијег (продубљенијег) разумевања авангарде, односно њених утемељујућих стваралачких фигура:

Лебдело ми је пред очима нешто аналогно ономе што сам недавно још видео, проживео био у Нађвараду и у Фиренци. Почео сам, подстицан, храбрен нарочито још и именом већ и онда свима младима толико драгог Диса, у то доба такође већ живо и симпатично дискутованог Станислава Винавера као и исто тадашњим или ваљда само нешто каснијим врло интересантним и срећним књижевним дебијем Исидоре Секулић – почео сам, дакле, сасвим озбиљно да размишљајем о покретању неке сличне акције и на нашем крутој професорској дисциплини подвргнутог Парнаса. (Манојловић 1968: 2–3)

Расткова сестра Надежда, за боравка у Паризу, дошла је до идеје песничког квасца у сликарству. То је неки битни, неухватљиви, чак и безумни полет према исконском. Тако је она пригрлила „дивљане“ – „фовисте“. Тако је она на сапи голога шаренога коња (као говече) спустила лудог, голог, пијаног ђидију: Краљевића Марка. Надежду сам присно познавао у Паризу; она ме је и упутила у модерно сликарство. Њено гађење од глатког академизма прелазило је у заразу; њоме ме је заразила за сав живот, она, прва. (Винавер 2012: 328)

ЛИТЕРАТУРА

- Андоновска, Биљана. „Авангардно југословенство предратне омладине“. *Модернизам и авангарда у југословенском контексту*. Ур. Биљана Андоновска, Томислав Брлек, Адријана Видић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021в. 11–26.
- Андоновска, Биљана. „Младобосанка: преводилачки и критички рад Зденке Марјановић у контексту младобосанске књижевне авангарде“. *Књижевна историја* 176 (2022): 131–158.
- Андоновска, Биљана. „Од немила до недрага: о предратној књижевној авангарди и послератној југословенској омладини“. *Први светски рат и словенске књижевности: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ, Биљана Андоновска. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021б. 75–86.
- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрајавност: жанр женској историји у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Бојовић, Радивоје. *Париски ајдеље Надежде Петровић*. Чачак: Уметничка галерија Надежда Петровић, 2019.
- Брадић, Стеван. *Немоући завичај: режими чулности у јесништву Милоша Црњанској*. Шабац: Фондација „Станислав Винавер“, 2020.
- Винавер, Станислав. „Растко Петровић, лелујав лик са фреске“. *Одбрана јесништва, Дела Станислава Винавера*, књига 4. Прир. Гојко Тешић. Београд: Службени гласник-Завод за уџбенике, 2012. 311–338.

- Гароња Радованац, Славица. „Из заоставштине земунске учитељице Маре Ковачевић-Бешлић (1880–1954)“. *Годишњак рада Београда XXXII* (1985): 173–191.
- Јовичић, Петрија. „Од „жене са дететом“ до „странкиње“ – феминистички пројекат Надежде Петровић“. *Гласник Етнoграфској институту САНУ 1* (2014): 147–151.
- Јовић, Бојан. „Проблем примитивизма у српској књижевној периодици међуратног раздобља“. *Српска авангарда у периодици*. Ур. Видосава Голубовић, Станиша Тутњевић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1996. 91–110.
- Костић, Лариса и Емилија Аћимовић. *Жена данас (1936–1940): библиографија*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.
- Кох, Магдалена. „Има ли право Константин Брунер?: родни или универзални приступ стваралаштву жена у есејистици Исидоре Секулић“. *Књижевност* 1, 1 (2011), <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/ima-li-pravo-konstantin-bruner-rodni-ili-univerzalni-pristup-stvaralastvu-zena-u-esejistici-isidore-sekulic#gsc.tab=0>.
- Магазиновић, Мага. „Ритмичка гимнастика“. *Пијемонт* 2, 212 (3. 8. 1912): 1–2.
- Матовић, Весна. „Весници авангарде у српској периодици уочи Првог светског рата“. *Српска авангарда у периодици*. Ур. Видосава Голубовић, Станиша Тутњевић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1996. 69–84.
- Милановић, Јасмина. *Делфа Иванић. Заборављене усјомене*. Београд: Evoluta, 2015.
- Милинковић, Јелена. „Женска књижевност у првој серији *Српској књижевној гласника*: библиографска перспектива“. *Значај библиографије периодике за исцртавање књижевности и културе: зборник радова*. Ур. Ана Ћосић-Вукић и Весна Матовић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014. 83–106.
- Милинковић, Јелена. *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1937)*, одбрањена докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет, Београд, 2015.
- Палавестра, Предраг. *Историја модерне српске књижевности*. Београд: Службени гласник, 2013.
- Петровић, Надежда. „Са Четврте Југословенске изложбе у Београду“. *Босанска вила XXVII*, 11–12, 13–14, 17–18, 19–20, 21–22 (1912): 178–181, 199–200, 249–251, 274–277, 299.
- Пековић, Слободанка. *Часописи по мери достојанствености женскиња*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.
- Пољак, Јованка и Оливера Иванова. *Женски покрет (1920–1938): библиографија*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019.
- Свирчев, Жарка. *Авангардистициње. Огледи о српској (женској) авангардној књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност; Шабац: Фондација Станислав Винавер, 2018.

- Свирчев, Жарка. „Од видовданског бунта до Видовданског устава“. *Први светски рат и словенске књижевности: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ и Биљана Андоновска. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 275–288.
- Свирчев, Жарка. „Уреднице авангардних часописа“. *Књижевна историја*. 2021б.
- Секулић, Исидора. „Има ли право Константин Брунер“. *Домаћица* 9 (1911): 332–334.
- Секулић, Исидора. „Паланка“. *Домаћица* 7 (1912): 347–348.
- Стојановић Пантовић, Бојана и Кристина Стевановић. „Критичке контроверзе о феминизму Исидоре Секулић“. *Српска књижевна критика и културна историја у другој половини XX века: тематско-проблемски зборник*. Ур. Милан Радуловић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2013. 67–89.
- Столић, Ана. *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*. Београд: Evoluta, 2015.
- Barač, Stanislava. „Žena peva posle rata – da li je pažljivo slušaju?“. *En Garde 20/21*. Ур. Branislav Dimitrijević. Београд: Heinrich Böll Stiftung, Centar za kulturnu dekontaminaciju, 2016. 52–59.
- Barač, Stanislava. „Feminističke studije periodike u Institutu za književnost i umetnost“. *Naučnice u društvu*. Ур. Lada Stevanović, Mladena Prelić i Miroslava Lukić Krstanović. Београд: Etnografski institut SANU, 2020. 283–291.
- Folks, Džulija L. *Moderna tela: Ples i američki modernizam od Marte Grejam do Alvina Ejlija*, превод Ivana Ašković, Clio, Београд, 2008, стр. 20.
- Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*. Београд: Fabrika knjiga, 2017.
- Kolarić, Ana. *Periodika u feminističkoj učionici. Časopis Ženski pokret (1920–1938) i studije književnosti*. Београд: Fabrika knjiga, 2021.
- Magazinović, Maga. *Moj život*. Београд: Clio, 2000.
- Manojlović, Todor. „Isidora Sekulić: Saputnici“. *Bliže velikom suncu*. Прир. Тихомир Савић и Лука Хајдуковић. Зренјанин: Kulturno-prosvetna zajednica Zrenjanin, 1968. 185–189.
- Milinković, Jelena. „Feministička istraživanja i čitanja književnosti“. *Feministička teorija je za sve*. Ур. Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević. Београд: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fakultet političkih nauka, 2018. 19–39.
- Milinković, Jelena. „Feministička književna kritika u Ženskom pokretu“. *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*. Ур. Jelena Milinković i Žarka Svirčev. Београд: Institut za književnost i umetnost, 2021. 457–480.
- Todić, Milanka. „Voz, novooslobođeni krajevi i umetnički projekat Nadežde Petrović“. *Zbornik radova. Naučni skup posvećen Nadeždi Petrović (1873–1915)*. Ур. Jasna Jovanov. Novi Sad: Spomen-zbirka Pavla Beljanškog, 2016. 86–98.

Feminist Periodical Studies and Avant-Garde

Summary

After reviewing the results of the disciplinary intersection of feminist periodical studies and avant-garde studies in Serbian academic research, the importance of this intersection is shown on the example of including neglected periodicals in shaping narratives about the avant-garde of South Slavic revolutionary youth. Studying the magazine *Bosanska vila*, as well as informative-political (*Pijemont*) and women's press (*Domaćica*) prior to the First World War from feminist positions, allows the inclusion of female authorship in the narrative of the first South Slavic avant-garde. In arguing this I look at the publicist-essayistic texts, activism, and artistic practice of Nadežda Petrović, Isidora Sekulić, and Maga Magazinović. This research shows that feminism was a vital part of the works of avant-garde female authors on the eve of the First World War. Also, the feminist discourse was an integral part of the political and ethical agenda of the Yugoslav revolutionary youth, explicitly formulated in *Pijemont*, and implicitly in *Bosanska vila*. In other words, the pre-war avant-garde manifested itself in a range network of activities, within which women's centres and women's authorship were of constitutive importance.

Keywords: South Slavic revolutionary avantguard, Nadežda Petrović, Isidora Sekulić, Maga Magazinović, periodicals, feminism

Примљено: 3. 6. 2021.

Прихваћено: 15. 2. 2022.